

רבקה מאשה גרסי

מצות שמיטת כספים ודרכי הוראתה

המאמר שלהלן סוכם ותומצת מהחבורת "יושבתה הארץ שבת לה" שערכתי השנה, ושהוצאה לאור על ידי ביה"ס התיכון הדתי "בית וגן" בבת-ים. החוברת מכילה, בין היתר, הדרכה דידקטית-מתודית למורה לתנ"ך בהוראת פרשיות השמיטה בתורה. ניתן למצוא בה לימוד עיוני על מצוות שמיטה בתורה (קרקעות וכספים). היא הותאמה לכיתות הגבוהות של בתי-הספר התיכוניים הדתיים. כרכזת מקצוע תנ"ך בביה"ס, התמקדתי גם בסיכום הקצר שלהלן, רק מנקודת מבטו של המורה לתנ"ך.

א. טעמי שמיטת כספים

טעמים רבים נאמרו במצות שמיטת כספים. נסתפק להלן בשלושה מהם:

1. כתובות סח, ע"א: "א"ר יהושע בן קרחה: כל המעלים עיניו מן הצדקה כאילו עובד עבודת כוכבים".

ממשמעות דברי ר' יהושע בן קרחה עולה כי המטרה היא להכיר באדנותו של הקב"ה, וכל מה שיש לנו - מאיתנו יתברך! הכסף שברשותנו הוא לא שלנו, אלא הוא בבחינת הלוואה מהקב"ה. לכן ראוי שניתן הלוואה זו לנצרכים לה.

2. בעל "ספר החינוך" במצוה תע"ז כתב: "ללמד נפשנו במידות מעולות: מידת הנדיבות ועין טובה. ולקבוע בלבבנו הבטחון הגדול בשם ברוך הוא, ואז תכשר נפשנו לקבל טוב מאת אדון הכל כלול בברכה והרחמים, וגם נמצא מזה - גדר חזק ומחיצה של ברזל להתרחק מאד מן הגזל ומן החמדה בכל אשר לרעינו" וגוי.

העיון בדבריו מלמדנו שבעל "ספר החינוך" ראה כאן שלוש מטרות נעלות שכולן למען האדם עצמו.

א. לפתח בו תכונות טובות, בניית האישיות במידות של נדיבות ונתינה בעין טובה.
 ב. להשיג מקור של שפע, על ידי בטחון בה'.
 ג. למנוע תופעות של תאוה וגזל בתברה היהודית.

3. אברבנאל בפירושו לדברים י"ד, כב כתב: "ישאר הפרשיות הנמשכות עד סוף הפרשה, שהן כולן מסודרות בעניין הנדיבות. והתחיל ביותר קל והלך ליותר חמור... גם תוכל לומר שבפרשיות הראשונות הזהיר משה רבנו לישראל, שיעבדו את ה' יתברך, ראשונה באמונות ובדברים הנפשיים, ואחר כך במאכלות ובדברים הגופניים... ועתה

בפרשה הזאת ללמדם איך יעבדו אותו בממונם ובתבואותיהם. לקיים מה שנאמר ובכל מאדך....

ובפירושו לדברים ט"ו, א הוא מסביר: "...אחרי שהזהיר על המעשר השני לאכלו בשתי השנים בירושלים והעניים בשנה הג' בשערים, הוסיף להזהיר על נדיבות אחר, והוא יותר קשה על האדם. והוא שילווה ממונו לחבירו על מנת להחזיר ולפרוע ושימתין לו עידן ועידנין, ושאחרי-כן לא יהיה לו רשות לשאול אותו ממנו".

מתוך פירושו של אברבנאל מתברר שהוא נותן שני טעמים לשמיטת כספים; האחד במישור שבין האדם לחברו, והשני במישור שבין האדם לקונו. המטרה במישור זה של בין אדם לחברו היא, השרשת מידת הנדיבות והנתינה. אברבנאל מבחין בהדרגתיות עולה במידת הנתינה במצוות בפרשת "ראה". ממניעת מאכלות אסורים לנתינת מעשרות - כמות מזערית, ועד שמיטה - שזו נתינה לזמן ממושך, ובסוף נתינה שלא על מנת לקבל חזרה.

המטרה במישור זה של בין אדם למקום היא ללמד את האדם פרק בעבודת ה' על ידי ממון. אברבנאל מבחין בין עבודת ה' באמצעות הנפש - באמונה: "ואהבת את ה' אלקיך", ובין עבודת ה' באמצעות הממון - מעשרות, שמיטה, צדקה.

ב. מוקדי עיון בפסוקי מצות השמיטה

לא נוכל להתפרש כאן, במסגרת מצומצמת זו, על כל מוקדי הפרשנות שבפסוקי הפרשה העוסקת בשמיטת כספים (דברים ט"ו, א-ג). אך נבקש להדגים להלן חמישה מוקדים עיוניים עיקריים.

1. "מקץ שבע שנים תעשה שמיטה" (דבי ט"ו, א) - בפסוק זה יש להפנות תשומת לב התלמידים לשאלת הספרי, שהיא שאלת יסוד בנושא. מקשה הספרי: "יכול מתחילת השנה" (או בסופה)!! בפתרון הבעיה יש לנו דוגמא של לימוד על ידי גזירה שווה.

לפי הספרי ולדעת חז"ל, וכך נפסק להלכה, שמיטת כספים משמטת בסוף השנה השביעית, היינו בסוף שנת השמיטה. חז"ל למדו זאת על ידי גזירה-שווה ממצוות הקהל. נאמר במצוות הקהל "מקץ שבע שנים במועד שנת השמיטה בחג הסוכות" (דבי ל"א, י) ונאמר כאן בשמיטת כספים "מקץ שבע שנים תעשה שמיטה" (דבי ט"ו, א). "מקץ" "מקץ" לגזירה-שווה. כמו שבמצוות הקהל, ההקלה היא אחרי שנת-השמיטה, כך בשמיטת כספים, השמיטה היא בתום שנת השמיטה.

בדרך דומה למדו התלמידים בשיעור הקודם בדבי י"ד, כח גזירה שווה גם במצות ביעור מעשרות ממצוות הקהל.

ראוי להראות לתלמידים גם דרך אחרת, את גישתו של ראבי"ע החולק על כך ומשתמש באותו מקור להוכחת עמדתו ש"מקץ" שבע שנים - פירושה בתחילת שבע השנים, שבפתח שנת השמיטה, תחול שמיטת הכספים. הכי צד? כמו שמצוות הקהל בתחילת השנה (בחג הסוכות), כך מצוות שמיטת כספים, לדעתו, תחול בתחילת שנת השמיטה. כלומר, בעוד שחז"ל מפרשים את "מקץ" במשמעות של סוף, בניגוד להתחלה, ראבי"ע מפרש את "מקץ" במשמעות של קצה. ואכן, כשם שלכל חבל שני קצוות, גם לכל שנה שני קצוות.

2. "שמוט כל בעל משה ידו" (דבי ט"ו, ב) - כאן יש להתעכב על יישוב אי הבנת הצווי לשמוט את כל מי שהוא בעל משה יד בשיטת סרסוהו ופרשהו.
על פי רש"י הפירוש הוא, שמוט את ידו של כל בעל משה, היינו כל מי שהלווה הלוואה נקרא בעל משה. "בעל" מלשון שייכות וקניין. "משה" משורש "נשה" - שמובנו לגבות. "בעל משה" - מי שהוא בעל הלוואה - המלווה, שרוצה לגבות את חובו. התורה מצווה על המלווה בלבד לבטל את ההלוואה במוצאי שביעית.
בשמיטת כספים הציווי מופנה רק למלווה ולא ללווה, בניגוד לאיסור לקיחת ריבית - שם יש איסור גם ללווה "לא תשיך לאחיך" (דבי כ"ג, כ) וגם למלווה "את כספך לא תתן לו בנשך" (ויקרא כ"ה, לו).

3. "...שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו, לא יגוש את רעהו..." "ישה", "יגוש" (דבי ט"ו, ב) - מן הראוי להצביע לפני התלמידים על בעיית ייתור. כפל העניין במילים שונות.
המלבי"ם מסביר יפה את ההבחנה בכפל הפעלים "ישה" ו"יגוש". שהנושה תובע דבר המגיע לו, והנוגש דוחקו לתת לו דבר שלא לקח ממנו כמו מס וכד'.
יוצא מזה ש"ינשה" הוא גבייה, החזרת חוב גרידא. ואילו "נגש" היא פעולה חזקה - שיש בה לחץ ועושיק, נתינה בעל כורחו. לכן בתחילה התורה מצווה לשמוט את ההלוואה ולא לבקש אותה חזרה "אשר ישה". אחרי השמיטה הלווה לא חייב למלווה כהוא זה. לכן אם המלווה תבע מהלווה את ההלוואה, הרי הוא כנוגש, משום שמבקש מהלווה דבר שלא מגיע לו.

4. "כי קרא שמיטה לה" (דבי ט"ו, ב) לעומת "וקרא עליך אל ה'" (פסי ט).
לפנינו שני מקראות דומים אך שונים. הדיוק בשונות מוביל לפתרון. "כי קרא" לעומת "וקרא עליך" "שמיטה לה" לעומת "אל ה'". בפסי ב' המשפט מסתיים ב"כי קרא שמיטה לה" ואילו בפסי ט יש המשך למשפט "זהוה בך חטא".
בפסי ט "וקרא עליך אל ה'" - הלווה יתפלל ויצעק אל ה' בעבור מניעת ההלוואה. המושא בפסי ט "באחיך האביון" הופך להיות נושא המשפט. אולם בפסי ב', לפי הפשט אי אפשר להבין את הקריאה בתור תלונה לה; משום שלא מופיע הסובייקט "עליך"

- על מי שמתלונן. כן הקריאה היא "שמיטה לה" ולא "אל ה", וכן הצרוף "כי קרא" הוא מצב של עבר שנהיה. בעוד "וקרא" - זו פעולה בעתיד.
ספורנו: "האל יתברך באומרו תשמטנה".
רשב"ם: "כי הגיע זמן שמיטה, כמו מקראי קודש, קרא עלי מועד, קראו צום, כולם לשון זמון".

לפי הספורנו הקב"ה קרא "שמיטה לה", היינו הקב"ה ציווה "והשביעית תשמטנה ונטשתה" (שמות כ"ג, י). ולפי הרשב"ם אף אחד לא קרא, לא אמר ולא ציווה. קרא = הגיע מועד. התורה מנמקת מדוע אסור לתבוע הלוואה, כי הגיע המועד של "שמיטה" לה' והיא מוצאי שביעית.

ראבי"ע מעיר ש"שמיטה לה" היא על משקל "שבת לה" (ויקרא כ"ה, ב). המובן כאן הוא "ל", למד התכלית - לכבוד ה'. השמיטה נועדה לכבודו של הקב"ה, כי הקב"ה נתן למלווה את הכסף לכן הכסף איננו של המלווה, אלא הלוואה מצידו של הקב"ה. לכן ראוי לעזוב את הכסף לנצרכים של הקב"ה, כי הכל מאיתנו.

רש"י פירש את רצף משפטי החיבור בפס' ט כאפשרויות (ואולי), ולא כתוצאות (ואז) בשרשרת של פעולה גוררת פעולה. לאמור, אם תמנע עצמך מלהלוות ערב שביעית, ייתכן מאוד שיחרה לאביון על כך, שלא הלווית לו. ייתכן מאוד שהעני יפנה בתפילת רחמים אל ה'. ומכל מקום, בין אם בגללך יתפלל העני אל ה' ובין אם לאו - לך יהיה חטא. החטא הוא על שעברת על מצוות לא תעשה "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בלעל".

רש"י מביא ראיה לתפיסתו מדב' כ"ד, טו: "ביומו תתן שכרו, ולא תבוא עליו השמש, כי עני הוא, ואליו הוא נושא את נפשו, ולא יקרא עליך אל ה', והיה בך חטא". הכובש שכר שכיר - עובר על לאו, בין אם השכיר התפלל על כך לה' ובין אם לא. אם כן לשם מה התורה מזכירה "וקרא עליך אל ה'?" כדי להזהיר את המתעלל בעניים, שהקב"ה קרוב מאוד לשמוע את תפילתם. במקרה כזה, הקב"ה יעניש מהר באופן מיוחד את הכובש כספו מבני-עניים.

5. "את הנוכרי תגש" (דב' ט"ו, ג) - לבטח תישאל עיי התלמידים השאלה: מה פשר חיוב זה לתבוע את ההלוואה דווקא מהנוכרי, בניגוד לשמיטת ההלוואה מיהודי?

יש לנו כאן הזדמנות נהדרת ללמד את הכללים והמושגים:

"לאו הבא מכלל עשה - עשה",
"לעבור עליו בעשה ולא תעשה",
"לעבור עליו בשני לאוין ועשה".

חשוב להביא את הרמב"ן המזכיר את מצוות ריבית (דבי כ"ג, כ-כא). ולא בכדי, שהרי ישנה הקבלה סגנונית בין שתי המצוות: "את הנכרי תגש" לעומת "את הנכרי תשיך". "לא יגש את רעהו" לעומת "לא תשיך לאחיך", ובריבית גם התוספת של "ולאחיך לא תשיך". אני מקדימה את המאוחר, את דיני ריבית, ומלמדת אותם בצד דיני שמיטת כספים ולא להיפך, משתי סיבות: האחת, לעתים פרק כ"ג נלמד אחרי פסח, כשהתלמידים כבר אינם לומדים כסדר אלא באים רק לימי עיון. והאחרת, מיקום דיני ריבית בסוף פרק כ"ג, אחרי לימוד של הלכות רבות לפנייהם, כאשר לימוד דיני ריבית מצריך עיון וערנות.

"את הנכרי תגש" מהראוי לעמוד כאן על המחלוקת בין הרמב"ן לרמב"ם, אם זו מצוות חובה או שמא אין זו מצווה כלל לגבי הנכרי. לפי הרמב"ן התובע הלוואה מחבירו היהודי עובר בלא תעשה ובעשה. "לא יגוש את רעהו" - לא תעשה. "את הנכרי תגש" - עשה. אין כאן מצווה ליגוש את הנכרי, אלא המצווה לגבי ביטול חוב של יהודי. מזה שהתורה כתבה "את הנכרי תגש", אנו מבינים בשכל הישר, שאת היהודי לא תגוש - זהו לאו הבא מכלל עשה - ודינו עשה. הוא הדין באיסור ריבית (דבי כ"ג, כ-כא): "לא תשיך לאחיך" - לא תעשה. "לנכרי תשיך" - עשה (לאו הבא מכלל עשה - עשה). "ולאחיך לא תשיך" - לא תעשה. מכאן שהעובר על איסור ריבית מיהודי בין המלווה בין הלווה עובר על שני לאווין ועשה.

לעומת זאת הרמב"ם סובר שיש מצוות עשה - חובה לתבוע הלוואה מנוכרי, ומצוות עשה לקחת ריבית מגוי.

בעל ספר החינוך במצווה תע"ו נותן טעם לגישתו של הרמב"ם. לדעתו, הרעיון הוא להיבדל מהגויים ברגשות. את הרגשות החמים של חמלה וחסד נשמור לבני עמנו, ואילו כלפי הגוי ננהג כמנהג העולם ללא רגשות רחמים. כמו שגוי תובע הלוואה מגוי, זהו צו המוסר העולמי, כך אנחנו נתבע ממנו את ההלוואה. לפי בעל ספר החינוך, המטרה היא להתרחק ולהיבדל מהגויים.

ג. פרוזבול - רקע היסטורי-הלכתי

מה הביא את הלל הזקן להתקין פרוזבול? מהו פרוזבול? והאם איננו עוקר דין תורה ממקומו? אחרי ש"עוררנו" את התלמידים בשאלות אלו וכיוצא בפייתחנו דיון ושיחה, נסכם כדלהלן:

הלל הזקן ראה, שנמנעים להלוות זה לזה לפני שנת השמיטה, מחשש לאובדן כספי במוצאי השמיטה. הלל חשש, שיעברו על מצוות התורה "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר קרבה שנת השבע, שנת השמיטה, ורעה עיניך באחיוך האביון, ולא תתן לו". (מצווה שלישית לפי הרמב"ם בהלכות שמיטת כספים). כתוצאה מכך, ירבו עוברי עבירה בישראל, וירבו עניים הנוקקים להלוואות. כדי לפתור בעיה זו, התקין הלל הזקן פרוזבול, שהסתמך על דין תורה: "את אחיוך תשמט ירך" (דב' ט"ז, ג) - "את אחיוך", ולא המוסר שטרותיו לבית-דין. כלומר, בית-דין רשאי לגבות חוב של פלוני, ואף רשאי לתבוע הלוואה במוצאי שביעית, משום שאיסור התורה הוא בין בני-אדם זה לזה ולא בין אדם לבית-דין.

מהו פרוזבול? זוהי תקנה, שקבע הלל הזקן עבור העשירים והעניים. התקנה טובה לעשירים - כי בית-דין גובה את חובם. אין להם הפסד כספי. התקנה טובה לעניים - כי המלווים ממשיכים להלוות ללא חשש, כך שלעניים יש מקור להלוואות. ומכאן שמו פרוזבול - פרוז - תקנה. בול - עשירים. נשמט הכינוי - בוטי לעניים.

מהו גופו של פרוזבול? מינוי בית-דין לגבות חוב על ידי מסירת חובו לבית-דין, כך שבית-דין הוא התובע של החוב.

האם לא עקר הלל הזקן דין תורה ממקומו? היינו, התורה התכוונה לחייב אותנו להלוות זה לזה למרות ביטול החוב בשמיטה. וצפתה מאתנו למלא את דרישתה, לדאוג לזולת ולנצרך. והנה, לכאורה, הפך הלל את הקערה על פיה. דאג למלווים, שלא יהיו נדיבים, דאג למלווים להעשיר את עצמם, לדאוג רק לעצמם, לכספם - ולא לזולת, ובכך ביטל את שמיטת הכספים למעשה, לכאורה.

אם כן, מדוע הותר הפרוזבול בפועל?

ברם, אילו מצוות שמיטה היום הייתה מדאורייתא, אכן, אסור היה להשתמש בפרוזבול. אך מאחר, שנחרב, לדאבוננו הרב, בית המקדש, בטלו היובלות ואחריהן השמיטות, ושתי מצוות אלו קשורות זו בזו (ע"פ לימוד מהתורה), התקינו חז"ל לשמור

את השמיטות כזכר לשביעית, כדי שלא יישכחו הלכות שביעית. יוצא אפוא, ששמיטה בימינו היא רק מדרבנן, כזכר למצוות השמיטה שהייתה בזמנה מדאורייתא, ולכן מותר ליישם את תקנתו זו של הלל ולהשתמש בפרוזבול, ובכך גם לשמור מצוות שמיטה, וגם לא לבטל הלוואות.